

CONSIDERATIONS ABOUT THE TRANSFORMATION OF THE KHIVA KHANATE INTO A COLONIAL OF THE RUSSIAN EMPIRE

Mahbuba Rakhmanova

Lecturer,

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: mahbubarakhmanova@gmail.com

ABOUT ARTICLE

Key words: Khanate of Khiva, Russian Empire, Muhammad Rahimkhan II, K.P. von Kaufman, political, economic independence, treaty, army, merchants, Treaty of Gandymion.

Abstract: This article talks about the conquest of the Khiva khanate by the Russian Empire and the signing of the treaty that put the Khiva khanate in a difficult political and economic situation.

Received: 13.12.23

Accepted: 15.12.23

Published: 17.12.23

XIVA XONLIGINING ROSSIYA IMPERIYASI MUSTAMLAKASIGA AYLANTIRILISHI HAQIDA MULOHAZALAR

Mahbuba Raxmanova

stajyor-o'qituvchi

O'zbekiston Milliy universiteti

Toshkent, O'zbekiston

E-mail: mahbubaraxmanova@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar. Xiva xonligi, Rossiya imperiyasi, Muhammad Rahimxon II, K.P. fon Kaufman, siyosiy, iqtisodiy mustaqillik, shartnoma, qo'shin, savdogarlar, Gandimyon shartnomasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va Xiva xonligini siyosiy, iqtisodiy jihatdan og'ir ahvolga soluvchi shartnomaning imzolanishi xususida so'z yuritilgan.

РАЗМЫШЛЕНИЯ О КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ

Махбуба Рахманова

Стажёр-преподаватель

Национальный университет Узбекистана

*Ташкент, Ўзбекистон**E-mail: mahbubaraxmanova@gmail.com*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Хивинское ханство, Российская империя, Мухаммад Рахимхан II, К.П. фон Кауфман, политическая, экономическая независимость, договор, армия, купцы, Гандемянский договор.

Аннотация: В статье рассматривается завоевание Хивинского ханства Российской империей и о подписании договора, вследствие которого Хивинское ханство впало в тяжелое экономическое и политическое положение.

KIRISH

G'arb va Sharqdagi sivilizatsiyalarning yanada rivojlanishi natijasida O'rtayer dengizi bo'ylarini Hindiston orqali Xitoy bilan bog'ovchi asosiy savdo yo'llarida Markaziy Osiyo muhim ko'prik vazifasini bajargan. Shunday muhim geosiyosiy va geoiqtisodiy mintaqada joylashgan Markaziy Osiyo xonliklari dunyoning yetakchi davlatlari xususan, Rossiya imperiyasining diqqat markazida turgan.

ASOSIY QISM

Savdogarlar keltirgan xabarlardan Rossiya imperatori Pyotr I ning qiziqishlari ortib 1714-yili Aleksandr Bekovich Cherkasskiy boshchiligida ekspeditsiya Xiva xoniga "do'stlik va homiylik taklifi" bilan yuboriladi. Aslida esa Aleksandr Bekovich Cherkasskiyga yuklatilgan maxfiy yo'riqnomada Amudaryo bo'yida qal'a qurish, Xiva xoniga taxt vorisiyligini va'da qilgan holda Rossiya imperiyasi manfaatlarini qabul qildirish va yana bir qancha topshiriqlar yuklatilgan edi. Lekin, bu ekspeditsiya Xiva xoni Sherg'ozixon (1715-1727)ning hiylasi natijasida ko'zlagan maqsadiga erisha olmaydi[1]. Shundan so'ng yana bir necha marotaba Rossiya imperiyasi savdo karvonlari tarkibida o'z harbiy qismlarini Xivaga jo'natadi ammo har safar xivaliklarning qarshiliklari va Xiva xonligining tabiiy mudofaa xususiyatiga ko'ra muvaffaqiyatsizlikka uchrab orqaga qaytishga majbur bo'lgan. Navbatdagi katta harbiy ekspeditsiya 1839-yil Orenburg general-gubernatori Vasiliy Alekseyevich Perovskiy boshchiligida tashkil qilinadi. Vasiliy Alekseyevich Perovskiy Xiva hukumatini Aleksandr Bekovich Cherkasskiy ekspeditsiyasini qirib tashlashda ayblaydi hamda Xivani bosib olish uchun bir nechta sabablar mavjudligini aytadi[2]. Ayrim tadqiqotchilar fikricha, ushbu ekspeditsiya Xiva xoni Ollaqulixon (1825-1842)ni hokimyatdan chetlashtirish va keyingi maqsad – Markaziy Osiyoni bosib olish harakatlaridagi asosiy bosqich bo'lishi rejalashtirilgan edi[3]. Ammo, bu safar ham ko'zlangan maqsadiga erisha olmagan ekspeditsiya chekinishga majbur bo'ladi. E'tiborli tomoni shundan iboratki, Xiva xoni Ollaqulixon harbiy harakatlardan qochishga va savdo-diplomatik munosabatlarni yaxshilashga harakat qilgan. Masalan, buni Xiva xonligida asirlikda bo'lgan 416 nafar rus asirlarini vataniga qaytarib yuborilganida ham

ko‘rishimiz mumkin[4]. Bu harakatlar ham Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyo, xususan, Xiva xonligini bosib olish harbiy harakatlarini vaqtinchalik to‘xtatib turdi, xolos.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelganda Qo‘qon xonligi bosib olinib mustaqilligi tugatilgan, Buxoro amirligi siyosiy va iqtisodiy jihardan qaram qilib qo‘yilgan edi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (1864-1910) bunday siyosiy vaziyatni tahlil qilgan holda 1872-yil iyul oyida Hindistonga Xiva va Rossiya o‘rtasidagi munosabatlarda ingliz vositachiligini so‘rab Aminboy Muhammad o‘g‘lini elchi qilib yuboradi. Ammo, Hindiston vitse-qiroli Nosrbek o‘z mustamlakalarining xavfsizligini o‘ylagan holda, Rossiya talabini bajarishni va do‘stona munosabatda bo‘lishini maslahat beradi. Bu esa uning Xivani Rossiya ta’sir doirasi deb bilishini anglatar edi[5].

Xiva xonligiga qarshi yurish harakatlarini boshlash uchun 1872-yil Turkiston general-gubernatori K.P. fon Kaufman qayta-qayta murojatlardan so‘ng imperator Aleksandr II dan ruxsat oladi. Xivaga hujum qilish uchun tayanch hudud sifatida 1859-yil qurilgan Kaspiy dengizining sharqiy sohillarida joylashgan Krasnavodsk qal’asi tanlanadi. Chunki, Orenburgdan Xivaga qadar 65 kun yo‘l yurilsa, Krasnavodskdan yo‘lga chiqilganda Xivagacha 12 kunlik yo‘l hisoblangan. Shuning uchun Xivaga yurish qilishda Krasnavodsk loyihasi ma’qul ko‘rilgan[5]. Ushbu yo‘nalish xavfsiz va qisqa muddatlarda Xiva xonligiga olib boruvchi yo‘nalish deb hisoblashgan.

Bundan oldinroq, general K.P. fon Kaufman Xiva xoni Muhammad Rahimxon II ga bir necha bor xat yozgan. Xatlarida Xivani Rossiya imperiyasiga bo‘ysunishni istamagan ko‘chmanchilar o‘rtasida tartibsizliklar keltirib chiqarishda hamda isyonchilar va qaroqchilarga boshpana berishda ayblaydi. Agar bunday xatti-harakatlar yana davom etaversa Buxoro va Qo‘qonning ahvoli haqida eslatib, do‘stlik yoki dushmanlikdan bittasini tanlash kerakligini aytadi. Ammo, K.P. fon Kaufman ertami kechmi Xiva xonligi bilan to‘qnashuv bo‘lishini bilar edi.

Shundan so‘ng ham xatlariga ijobiy javob olmagan K.P. fon Kaufman general-feldmarshal D.A.Milyutinga Turkistoni va Kavkazdan bir vaqtda Xiva xonligiga hujum qilishni taklif qiladi. Xivaga yurishni boshlashdan oldin uni siyosiy jihatdan ham yakallash maqsadida Buxoro amiri Amir Muzaffar hamda Qo‘qon xoni Xudoyorxonlarga Xivaga yordam bermasliklari haqida ogohlantirib xat yozadi. Bu esa ular tomonidan “mamnuniyat” bilan qabul qilinadi[6]. O‘z tinchligini o‘ylagan Amir Muzaffar va Xudoyorxonlar Xivaga nisbatan jim turish siyosatini olib borishdan o‘zga choralari qolmaydi.

1872-yil 23-noyabrda Peterburgda harbiy vazir, Orenburg general-gubernatori, Turkiston general-gubernatori, Bosh shatb boshlig‘i, Bosh shtabning Osiyo ishlari mudiri ishtirokida Xiva

xonligining taqdirini hal qilish haqida maxsus kengash bo'lib o'tadi. Ushbu kengashda K.P. fon Kaufman taklifiga binoan Xiva xonligiga Rossiya imperiyasi qo'ygan talablarni qabul qildirish to'g'risida qaror qabul qilingan[7]. Rejaga ko'ra, Xiva xonligiga qarshi g'eneral K.P. fon Kaufman sharqdan Turkiston otryadi qo'shinlari, g'arbdan Orenburg va Kavkaz qo'shinlarining birlashgan otryadlari harakatlanishi kerak edi. Imperator Aleksandr II bu yurishga katta e'tibor beradi. Hatto, harbiy qismlarning ba'zilariga imperator xonadoniga mansub bo'lgan oliy darajadagi zobitlar boshchilik qilgan[8]. Oldingi muvaffaqiyatsiz yurishlardan xulosa chiqargan holda rus harbiy ma'murlari ushbu yurishga alohida tayyorgarlik ko'rgan. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, Xiva xonligiga qarshi yurish mobaynida rus harbiylariga asosiy muammo keltirib chiqaradigan omil cho'llar dengizidagi orol ya'ni Xivaning kuchli tabiiy mudofaa holati bo'lgan.

Bunday paytda Xiva xonligi amaldorlari o'rtasida bo'linish yuzaga keladi. Matmurod devonbegi boshliq ruhoniylar Rossiya imperiyasiga qarshi harbiy chora ko'rishni ma'qullasa, Rossiya bilan iqtisodiy aloqalarning yaxshilanishidan manfaatdor bo'lgan savdogar va hunarmand tabaqa vakillari aksincha, Rossiya imperiyasi bilan munosabatlarni yaxshilash, tinch yo'l bilan hal qilish tarafdori bo'lgan. Lekin, Xiva xoni Muhammad Rahimxon II Rossiya imperiyasiga qarshi harbiy harakatlarga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

1873-yilda Rossiya imperiyasi tomonidan Xiva xonligiga qarshi harbiy yurishlar boshlanadi. Rejaga ko'ra, Turkiston, Orenburg, Kavkaz harbiy qo'shinlari ham ushbu yurishga safarbar qilinadi. K.P. fon Kaufman Xiva xonligiga qarshi yurish qilish maqsadida 4 ta otryad tuzgan edi. (Turkiston, Krasnavodsk, Mang'ishloq va Orenburga). Manbalarga ko'ra, 54 rota, 13000 harbiy, 20 ta raketa, 20 000 tuya va 4600 otdan iborat bo'lgan harbiy baza[9] bilan Xiva xonligiga qarshi yurish boshlangan.

Xiva xoni Muhammad Rahimxon II Rossiya imperiyasi bilan urushning oldini olishga urinishlari besamar tugadi. Natijada xon ham barcha qo'shinlarni urushga safarbar qilishga majbur bo'ladi va Muhammad Murod devonbegi boshliq o'zbek va turkmanlardan iborat qo'shinga Mahmud Yasovulboshi va Yoqubbek qalmoqlarni qo'shib mamlakatning sharqiga – K.P. fon Kaufman kelayotgan tomonga jo'natadi. Eltuzar inoq va Bobo Muxtorini 600 askar bilan shimolga – Qo'ng'irotg'a, amir To'ra va Muhammad Rizo boshliq 2000 kishilik qo'shinni esa Hazoraspg'a safarbar qiladi[8].

Xivaga qarshi harbiy harakatlar boshlagan K.P. fon Kaufman boshliq qo'shinlar mahalliy aholining ham qarshi hujumlariga uchraydi.

1873-yilning 8-mayida Xiva xonligining shimoliy qismida joylashgan muhim shahar ruslar qo'liga o'tadi. 11-may kuni Sardobako'l hududida otishmalar bo'ladi va 13-mayda Shayxariq hududida shiddatli janglardan so'ng Xiva qo'shini chekinishga majbur bo'ladi. Shunday vaqtda

K.P. fon Kaufman Xiva aholisiga rus askarlariga taslim bo'lishi evaziga mulkiy daxlsizlik va diniy e'tiqod erkinligi taklifi bilan chiqadi. Lekin yana K.P. fon Kaufman qo'shinlari mahalliy aholining qattiq qarshiliga uchraydi. 22-may kuni Xazorasp qal'asi egallagnadan so'ng bu yerni K.P. fon Kaufman o'z qarorgohiga aylantiradi va keyingi harakatlar poytaxtga qaratiladi.

General Vveryevkin boshchiligidagi harbiy qism Xo'jaylini egallaydi, lekin Mang'it shahriga kelayotganda o'zbeklar va yovmutlarning qarshiligiga uchraydi.

Shunday qilib ikki general K.P. fon Kaufmon va Vveryevkin boshchiligidagi qo'shinlar Xivaga yaqinlashib kelayotgan edi. Bu paytda Muhammad Rahimxon II uzoq muzokaralardan so'ng taslim bo'lishga majbur bo'ladi. Xon ikki o'rtada tinchlik o'rnatishni taklif qiladi va shaharga hujum qilmaslik iltimosi bilan chiqadi. Ammo bu taklif qabul qilinmaydi va natijada xon shahardan chiqib ketishga majbur bo'ladi.

28-may kuni Xiva shahri rus qo'shinlari tomonidan o'rab olinadi hamda so'zsiz taslim bo'lish va doimiy bo'ysunishni taklif qilinadi. Taklif qabul qilinmagach, ertasi kuni K.P. fon Kaufman poytaxtga kirib boradi. K.P. fon Kaufman Muhammad Rahimxon II dan shaxsan taslim bo'lishini talab qiladi. Chunki, u xivaliklarga qarshi emas, hukmdorga qarshi kurashayotganini ma'lum qiladi[5].

Shahar mudofaasiga Matmurod devonbegi boshchilik qiladi va qarshilik harakatlari ikki kun davom etadi. Shahar artilleriyalar hujumiya uchraydi. 29-may kuni general Vveryevkin boshchiligidagi qo'shinlar darvozalarni vayron qilib, poytaxtga kirishga muvaffaq bo'ladi. Qat'iy talablardan so'ng 2-iyun kuni Muhammad Rahimxon II shaxsiy daxlsizlik evaziga poytaxtga qaytadi. Shu tariqa K.P. fon Kaufmanning g'alabasi ta'minlanadi.

Shunday qilib, 3 oylik hujumlar va janglardan so'ng Xiva xonligi egallanadi. Bosqinchilik vaqtida shahar va qishloqlar aholisining qarshilik ko'rsatgan qismi ta'qib qilinadi, uylar yondiriladi, yer-mulklar vayron qilinadi. Xon xazinasi esa rus ma'murlari tomonidan Sankt-Peterburgga olib ketiladi.

1873-yil 12-avgustda Xiva xoni Muhammad Rahimxon II va Turkiston general-gubernatori K.P. fon Kaufman o'rtasida Xivaning Gandimyon bog'ida shartnoma imzolanadi. Ushbu shartnoma "Tinchlik shartnomasi" deb nomalansa ham, aslida u ikki teng huquqli davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnoma bo'lmay, balki qurol kuchi bilan g'olib bo'lgan Rossiya imperiyasi tomonidan Xiva xonligini ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan tobe bo'lgan mustamlaka hududga aylantirish haqidagi xujjat edi. 18 baddan iborat bo'lgan bu shartnomaga ko'ra, Xiva xonligi o'zining siyosiy, iqtisodiy mustaqilligini yo'qotadi. Ushbu "Gandimyon" shartnomasi oldin imzolangan Buxoro va Qo'qon shartnomalari shartlariga ko'ra keskin farq qilar edi. Chunki, Buxoro va Qo'qon janglarda mag'lubiyatga uchragan va viloyatlarini

Rossiyaning o'ziga qo'shib olishiga majburan "rozi bo'lgan" edi. Lekin, Xiva xonining shaxsan o'zi imperatorga taslim bo'lganligi sababli xorlikka duchor etilgan edi. Xiva shahri rus askarlari tomonidan talon-taroj qilinadi. Xon arxivi hamda boshqa qimmatli manbaa va ashyolar qatorida xonning taxti ham Moskvaga jo'natiladi. Bundan tashqari, shartnomaga ko'ra, xonlik zimmasiga 2 000 000 rubl tovon pulini 20 yil muddatda to'lashi belgilanadi. Shu bilan birga, Xiva xonligi tarkibiga kiruvchi turkman va yovmut qabilalaridan 600 000 rubl tovon talab qiladi. Agar ikki hafta ichida ushbu mablag' to'lanmasa butun qabilani yo'q qilishini va mulklarini musodara qilinishi aytiladi. 21-iyul kuni 310 500 rubl miqdorini qo'lga kiritgan K.P. fon Kaufman qolgan yarmini tuya, oltin va kumush bilan to'lashi mumkinligini bildiradi[5].

Xiva xoni Muhammad Rahimxon II va Turkiston general-gubernatori K.P. fon Kaufman o'rtasida imzolangan shartnomaning birinchi bandida Xivaga Rossiya imperiyasining protektorati ekanligining huquqiy maqomi beriladi. Xon o'zini Rossiya imperatorining "itoatkor xizmatkori" deb tan oladi va Toshkentning roziligisiz tashqi aloqalar o'rnatish yoki boshqa davlatga urush e'lon qilish huquqidan voz kechdi. Shunday qilib, Xiva xoni mamlakat suverenitetning eng muhim sifatlaridan mahrum etiladi.

Shartnomaning ikkinchi bandida Xiva-Rossiya chegara masalasi hal qilinadi. Rossiya imperiyasi tasarrufiga Ustyurt platosi, Kaspiy dengizining sharqiy sohillari, Quyi Sirdaryoning chap sohillari va Qizilqum cho'llari ham o'tqazilishi belgilanadi. Buning natijasida Sirdaryodan Amudaryogacha bo'lgan chegara qo'pol ravishda buziladi. K.P. fon Kaufmanning rejalariga ko'ra, Rossiyaning himoya qilishga xizmat qiladigan rus chegara postini yaratish hamda xonni nazorat ostida ushlab turish, shu orqali turkmanlarni ham itoatda saqlab turish kerak edi va shu maqsadda shartnomaning uchinchi va to'rtinchi bandlariga muvofiq Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlar o'sha joyda yashaydigan barcha o'troq va ko'chmanchi aholisi bilan birga Rossiya imperiyasi tasarrufiga o'tqazishga erishadi. Bundan tashqari, Amudaryoning o'ng sohilidagi Mishoqlidan Ko'gartligacha bo'lgan yerlarning Buxoro amirligiga berilishidan[10] ham kelajakda Xiva xonligi va Buxoro amirligi o'rtasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ittifoqqa qarshi qaratilgan siyosiy tadbir bo'lgan. Ayni bir vaqtda buni Buxoro amirining Rossiya imperiyasi taklifiga binoan bu urushda betaraf pozitsiyada bo'lib turgani uchun "rag'batlantish" deb izohlash mumkin.

Shartnomaning beshinchi bandidan o'n ikkinchi bandigacha Amudaryoda kemalar qatnovi, ikki o'rtadagi savdo-iqtisodiy masalalar, rus savdogarlarning huquqlari kabi masalalar belgilab ko'rsatilgan. Shartnomaning bu bandlarida xonlik hududida rus savdogarlariga katta imtiyozlar berilishi Rossiya savdo-sanoat vakillarining Xiva xonligi hududidagi manfaatlarini mustahkamlab qo'yilishi bo'lgan. Ushbu shartnomaning o'n to'rtinchi va o'n beshinchi

bandlarida Rossiya fuqarolarining xivaliklar ustidan qilagan shikoyati xonlik hukumati tomonidan zudlik bilan ko'rib chiqilib, shikoyatchi foydasiga hal qilib berilishi belgilangan. Lekin, rus fuqarosi xonlik hududida jinoyat sodir etsa Xiva xonligida mavjud bo'lgan qozilik sudlari ularni jazolash huquqiga ega emasligi belgilangan. Jinoyat sodir etgan rus fuqarolarining xon tomonidan qo'lga olinib, rus ma'muriyati ixtiyoriga topshirilishi qat'iy belgilab qo'yilgan[11]. Bu esa, xon xokimiyatining hech qanday siyosiy mustaqilligi yo'qligini anglatar edi. Bundan tashqari, Xiva xonligida qulchilikning tugatilishi haqida ham shartnomaning o'n yettinchi bandida belgilab qo'yilgan.

Shu tarzda, "Gandimyon shartnoma"si Xiva xonligining suvereniteti tugatilishiga, xonlik moddiy-madaniy boyliklarining talanishiga, katta miqdordagi tovon pulining to'lanishi oddiy xalq uchun jabr-zulmning ortishiga, oddiy xalqning rus amaldorlari tomonidan ekspluatasiya qilinishiga, mahalliy hunarmandchilik sohalarining inqiroziga ham sabab bo'lgan.

Xiva xonligi bosib olingandan so'ng Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiruvchi, Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan Amudaryo okrugi (1874-yildan Amudaryo bo'limi) tashkil etilgan. Ushbu okrugning rasman tashkil etilishi bilan Xiva xonligi siyosiy hamda hududiy mustaqilligidan batamom mahurm bo'ladi. Xonlikning 75 900 kv. verst hududi Amudaryo bo'limiga o'tkazildi. (Shundan so'ng, Xiva xonligi tarkibida 54 690 kv. verst yer qoladi.)

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, muhim strategik mintaqada joylashgan Markaziy Osiyo hududlari XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya imperiyasi tomonidan egallashga kirishiladi va o'z maqsadiga erishadi ham. Birin-ketin, Buxoro amirligi, Qo'qon xonligi va Xiva xonliklari egallandi. Xiva xonligining Rossiya imperiyasi tomonidan istilo qilinishi oson kechmagan. Shunday bo'lsada, saroy amaldorlari o'rtasida o'zaro hamfikrlikning yo'qligi shu bilan birga Buxoro amirligi hamda Qo'qon xonliklarining yordam ko'rsatmasliklari, rus askarlarining harbiy salohiyati yuqoriligi sababli oxir oqibatda xonlik Rosssiya imperiyasi tomonidan bosib olinadi. Ikki o'rtada tuzilgan shartnoma shartlari natijasida Xiva xonligi iqtisodiy jihatdan qiyin ahvolga tushib qoladi. Siyosiy jihatdan esa, xonlik mustaqilligi tugatilmagan bo'lsada imperatorning ruxastisiz ish yuritish huquqidan mahrum bo'lgan.

XIX asr rus tarixchisi Vladimir Salavyev ta'rifi bilan aytganda "Rossiya o'gay ona sifatida Markaziy Osiyoga nisbatan "saxiyroq" bo'lgan".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми XX аср биринчи чораги). – Тошкент: 2007. 26-29 б.

2. Ж.Адилов. Генерал В.А. Перовскийнинг Хивага юриши тарихшунослигига доир мулоҳазалар. / Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. – Тошкент-Урганч: 2018. 263 б.
3. Саидов Ш. XIX – XX асрнинг биринчи чорагида Хоразм – Россия муносабатлари. – Тошкент: 2019. 19-26 б.
4. Муталов О. Хива хонлиги Оллақулихон даврида (1825-1842 йиллар). Тарих фан. номз. дисс. – Тошкент: 2003. 100 – 102 б.
5. Seymour B. Russia's protectorates in Central Asia (Bukhara and Khiva, 1865-1924). – London: 2004. – p. 51-55, 56, 58.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи I китоб. – Тошкент: 2000. 139-140 б.
7. Хива минг гумбаз шаҳри. Масъул муҳаррир А. Азизхўжаев. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 39 б.
8. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Тошкент: 1998. 314-315 б.
9. Ртвеладзе Э., Алимова Д. Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Тошкент: 2013. – С. 234.
10. ЎзР МА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 57-иш, 198-вароқ.
11. ЎзР МА, И-1-фонд, 27-рўйхат, 7-иш, 5-вароқ.